

LATZKOVITS MIKLÓS

MIKOR ÉS MIÉRT ÍRTA SZTÁRAI AZ IGAZ PAPSÁGNAK TIKÖRÉT?

1. Jelen dolgozatomban Sztárai Mihály drámáinak keletkezési körülményeivel szeretnék foglalkozni. Igaz, a kérdést illetően – benyomásom szerint – kialakult már valamiféle szakmai konszenzus, amit az *Új magyar irodalmi lexikon* Sztárai-szócikke vagy a Varga Imre féle „Fontes”-kötet tökéletesen tükröz.¹ Csakhogy az újabb szakirodalomban felvázolt kép maga is erősen hipotetikus jellegű – s ez talán eddig nem kapott elég hangsúlyt –, bizonyos elemeit illetően pedig kifejezetten vitatható. De kezdjük az elején.

Sztárainak a papok házasságáról szóló, s igen töredékesen fennmaradt komédiája hamis kolofonnal jelent meg. A kolofon állításával szemben nem Krakkóban, hanem Kolozsvárott, viszont a kolofon állításának megfelelően valóban 1550-ben.² Hogy Sztárai mikor írta e darabot, azt nem tudjuk. Annyit persze – nézetünk szerint is – joggal feltételezhetünk, hogy a komédiának 1544 és 1550 között kellett íródnia, tehát Sztárai első laskói tartózkodása idején, de hogy a mű a megírás évében került volna sajtó alá, az igazolhatatlan. Ennek ellenére általánosan elterjedt az a nézet, hogy az 1550 nem csak a megjelenés, de a szerzetetés dátuma is.³ Irodalom- és egyháztörténeiszek előszeretettel tekintették hitvitázó drámáinkat konkrét, valóságos hitviták dokumentumainak, a *Debreceni disputa* körüli hosszas vita jól példázza ezt. Minthogy katolikusok és protestánsok közt 1550 áprilisában Vaskaszentmártonban valóban lezajlott egy jelentős (vagy egyéb források híján utólag jelentősnek látszó) disputa, melyen a cölibátus ügye volt az egyik központi kérdés, a darabot gyakorlatilag mindenki a vaskaszentmártoni hitvita irodalmi illusztrációjának értelmezte, mely így – szerintük – csakis 1550-ben íródhatott.⁴ Kardos

¹ *Új magyar irodalmi lexikon*, I–III, Bp., 1994, 2021–2022; VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*, Bp., 1988, E 293. és E 473.

² VARJAS Béla, *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok = Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Bp., 1969, 79–128, 120–123.

³ Kathona Géza szerint „a *Comoedia de matrimonio sacerdotum* kéziratos élete során hamar elkerült Heltai Gáspárhoz [...], aki [...] még 1550-ben Kolozsvárott kiadta.” KATHONA Géza, *Fejezetek a hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., 1974 (Humanizmus és Reformáció, 4), 57. Varga Imre idézett bibliográfiájában szintén 1550-re teszi a megírás évét.

⁴ A vaskaszentmártoni hitvitáról lásd THURY Etele, *Az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat*, *Protestáns Szemle*, 1913, 425–439, 475–487. Hogy Sztárai jelen volt-e a hitvitán, illetve hogy ott protestáns részről tényleg vezető szerepet játszott-e, azt – források híján – csak feltételezhetjük. Sztárai 1551-es híres laskói levelében csak az 1551-es valpói és vukovári hitvitákról beszél úgy, melyeken „duobus preliis eos (ti. a katoli-

Tibor az RMDE kiadásához mellékelt jegyzeteiben még ennél is továbbmegy. Interpretációja szerint a dráma tulajdonképpen a vaskaszentmártoni hitvita színpadra alkalmazott változata, hisz az epilógust elmondó „gyermek” szavai („az egyik pártnac beszédéből meg erthette tü kegyelmetec [...] a másik pártnac beszédéből meg erthette kedig kegyelmetec”) értelmezésében a valóságos hitvita katolikus, illetve protestáns résztvevőire utalnak.⁵ Mindez azonban csupán hipotézis. Kétségtávol komoly érvek állíthatók mögé, de akadnak azért ellenérvek is. Az *igaz papságnak tiköre*, Sztárai teljes egészében fennmaradt darabja Miklós Ödön elmélete szerint is két év után került sajtó alá, Kathona Géza pedig már közel tíz évről beszél. Továbbá a cölibátus ügye a lutheri reformáció egyik sokat vitatott kérdése. Nem valószínű, hogy a reformáció eszméit irodalmi eszközökkel is terjesztő Sztárai számára pont e kérdés színpadi feldolgozásához volt szükség külső ösztönzésre, egy igazi hitvitára, amelyen többek között ezzel a problémával is foglalkoztak.

Sztárai másik drámája, *Az igaz papságnak tiköre* kolofon nélkül jelent meg. A mű ajánlása nem a szerzőtől, hanem a kiadótól származik. Huszár Gál a dedikációt „Ouari Egyhazai szolgálta”-ként szignálja. Ismeretes, hogy nyomdáját Óvárott 1558 és 1559 között tartotta üzemben. A komédia szövegében azonban olvasható egy megjegyzés, amelyből a nyomtatás pontos éve is megállapítható. Tamás pap ugyanis a vita során Nagy Szent Gergely egyik művéből idéz mondandója igazolásául, majd az idézettekhez a következő megjegyzést fűzi: „Ha volt kedig az, mikoron ő Romai Pispóc volt a Christus születesene c vtana ötszaz kilentzuen esztendőben. Im mastanaban kedig ezer ötszaz ötuen kilentz esztendőben irnac. Am ezer es negyuennyoltz esztendeie vagyon, hogy ezt irta.” Abban idáig mindenki egyetértett, hogy az 1559-es évszám nem származhat Sztáraitól, tehát nem a megírás évére vonatkozik. A kiadó a korabeli szokásoknak megfelelően egyszerűen aktualizálta az általa használt kéziratban szereplő eredeti évszámot, amely így a kiadás évét jelzi. A dráma tehát 1559-ben Óvárott jelent meg. Az idézett szövegrész ugyanakkor tartalmaz egy érdekes számítási hibát. Nagy Szent Gergely valóban 590-ben lett pápa. Ha „azóta” tényleg 1048 esztendő telt volna el, akkor a dráma kiadásának éve 1638-ra esne.

kusokat) superavimus”. E levélben a vaskaszentmártoni tanácskozásról nem esik szó. Lásd *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, I–V, Bp., 1902–1912, V, szerk. KARÁCSONYI János, KOLLÁNYI Ferenc, LUKCSICS József, 543–544, 544. Az 1549-ben keletkezett *Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokból* című művében szintén „tar papokkal való nagy itkezet”-ről emlékezik (RMKT XVI/5, 135). Imént idézett levelében pedig egyenesen megszámlálhatatlanul sok ilyen „itkezet”-ről beszél, melyek a ránk maradt híradások szerint egyáltalán nem voltak ritkák akkoriban. („Longum esset enarrare, [...] quos conflictus cum sacrificulis pape hoc septennio [...] habuerimus.”) A vaskaszentmártoni hitvita és a mű keletkezési ideje közt feltételezett szoros összefüggést jellemzően fejezi ki Horváth János pregnáns megfogalmazása: „Valószínű, hogy a valóságos hitvitában kifejtett érveit óhajtotta (ti. Sztárai) terjeszteni irodalmias átköltésével.” HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957², 71. Hasonlóképpen vélekedett Zoványi Jenő is: „Sztárai mindenestre e hitvita alapján és hatása alatt írta még abban az évben megjelent egyik polémikus irányú drámai művét Comoedia de matrimonio sacerdotum latin címmel.” ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Bp., 1922, 220.

⁵ RMDE 1960/1, 587.

2. Miklós Ödön épp e számítási hibába kapaszkodva kísérelte meg a darab keletkezési idejének meghatározását. Állítása szerint Sztárai 1557-ben írta a komédiát. 1557-ből azonban tévesen nem 590-et, hanem 509-et vont ki, így kapta végeredményül az 1048-at.⁶ Csakhogy Miklós teóriája módszertanilag hibás, minthogy az általa helyesnek tartott (de egyébként más megfontolások alapján is irreálisnak tűnő) megoldáshoz valójában, bár erről ő nem beszél, két számítási hibát feltételezve jutott el. Tudniillik ha Huszár az 1557-es évszámot aktualizálta, akkor a szövegben közvetlenül mellette szereplő 1048-at is („am ezer es negyüennyoltz esztendeie vagyon, hogy ezt írta”) aktualizálnia kellett volna, s helyette a nyomtatványban ma 1050-et kellene olvasnunk. Ha viszont az 1048-as szám ilyen aktualizált szám, tehát ugyanannyival megemelt, mint a megírás évének kéziratban olvasható dátuma, akkor Miklós bizonyítása nem bizonyítás, minthogy Sztárai a hibásan elvégzett kivonás eredményeképp nem 1048-at kapott. Igazság szerint se így, se úgy nem bizonyítás.

Pedig a papok házasságáról szóló komédiában is találunk egy hasonló jellegű számítási hibát, melyből elvben esetleg következtetni lehetne a megírás évére, de a gyakorlatban ez esetben sem lehet. Sztárai e darabjában felsorolja – még hozzá időrendben haladva – a katolikus felső klérus hajdani nős személyeit. Az általa említett utolsó adat 873-ból való. „Immár kedig telyességgel chac ötszáz ötuenhárom esztendő – folytatja az érvelést –, hogy telyességel eluöttéc a papoktól feleségeket.” Szentmártoni Szabó Géza szerint itt nem arról van szó, hogy 553 éve történt a hivatkozott esemény, hanem hogy 553-ban, vagyis az 553-as, II. konstantinápolyi zsinaton.⁷ Ezzel a megoldási javaslattal azonban nem tudunk egyetérteni. Egyrészt ellentmond neki az 1559-es nyomtatvány „1048 esztendeje vagyon, hogy ezt írta” formulája, másrészt így Sztárai kronológiája, tehát érvelésének logikája is felbillenne, hisz az idézett szövegrészben épp azt bizonygatja, hogy a cölibátus új, friss „találmány”. De ellentmond ennek az interpretációnak az az egyszerű tény is, hogy Sztárai egy másik művében, az Athanázius püspökről szóló egyháztörténeti tárgyú terjengős versezetben egészen konkrétan beszél a cölibátus bevezetésének bűnös aktusáról:⁸

Igen jóvá hagyák mind az ő mondását,
Mert noha ő magát szűzen megtartotta,
Mégis oltalmazá papok házasságát.
Ördög nem teheté akkor akaratját
Míglen nem támasztá az Calixtus pápát.

Sztárai (a tényeknek megfelelően) az 1123-as, első lateráni zsinatot tekintette a cölibátus végleges elrendelése időpontjául, melyet valóban II. Calixtus pápa hívott össze. De

⁶ Protestáns Szemle, 1942, 21–26, 23–24.

⁷ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Székelly István: Zsoltárléve*, melléklet a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat 26. kötetéhez (SZÉKELY István, *Soltár Konu*, kiad. KÖSZEGHY Péter), Bp., 1991, 45–46.

⁸ RMKT XVII/5, 170.

ugyanígy gondolták ezt mások is, például Szkhárosi Horvát András, aki *Az antikrisztus országa ellen* 1542-ben szerzett énekében szintén Calixtust emlegeti:⁹

Senkit az isten eztül meg nem tiltott,
Egyházi népet Calixtus megtilta,
Számatalan népet pokolra bocsátott.

Az 1123-as évszám különben Sztárai idézett kronológiájába is tökéletesen beleillik, aki talán összeadni tudott, de kivonni biztosan nem. Tudniillik az ominózus 553-as számot úgy kellett volna megkapnia, hogy a megírás évéből, mondjuk 1550-ből kivon 1123-at. A drámaszövegekben olvasható számítási hibák tehát – úgy tűnik – nem visznek közelebb a darabok keletkezési évének meghatározásához, ez az út nem járható.

3. Az 1559-ben megjelent komédia szerzetetési idejének meghatározásához azonban maga a dráma szolgált némi kiindulópontot. Az utolsó felvonásban a pápa a következő kérdést intézi Tamás paphoz: „Hol ördögbe vagyon az ti Pispectöc?” A válasz így hangzik: „Nem ördögben, hanem Erdelyben. [...] Ettis lehet kediglen, hogy ha a Keresztyenec akariac.” Teljesen világos tehát, hogy Erdélyben a darab szerzetetésének idején már van lutheránus szuperintendens, Sztárai működési területén viszont nincs. Minthogy az első erdélyi lutheránus püspök az 1545. évi medgyesi zsinaton megválasztott Matthias Ramser nagyszebeni plébános volt, a darab 1545 előtt nem íródhatott. A datum ante quem meghatározásánál feltétlenül figyelembe kell venni, hogy Sztárai nyilván azért mutogat a távoli Erdélyre, mert a darab megírásának időpontjában közelebb, például az egykori pécsi püspökség területén még nincs lutheránus szuperintendens.

Minthogy Kathona Géza Szegedi Kis Istvánt tekinti az egyházmegye első protestáns püspökének, aki 1554-ben lett „generalis superintendens”, a darabnak szerinte 1545 és 1554 között kellett íródnia. Mivel a komédiában több utalás is található a papok házasságával foglalkozó töredékre (például rögtön a darab elején, Borbás bíró első megszólalásában), Kathona, aki az 1550-es kiadású drámát egyúttal 1550-ben írottak is tekinti, tovább zsugoríthatta a mondott időintervallumot. Sőt, minthogy számára az egyik darab gyakorlatilag a másik folytatása, bizonyos mértékig logikusan döntött végül az 1550-es évszám mellett. (Elvégre az említett utalásokat csak akkor érthette meg a néző – márpedig Sztárai darabjai előadásra is szánt alkotások –, ha a két drámát közel egy időben látta.) Szerinte tehát Sztárai egy évben, 1550-ben írta mindkét komédiát.¹⁰ Kathona eljárása azonban több szempontból is kifogásolható. Egyrészt Sztárai a papok házasságáról szerzett darabot előadhatta annak megjelenése után is, mondjuk már tolnai papsága idején, de még Szegedi kinevezése előtt, s a „folytatásnak” nekifoghatott ezen második előadás után. Az *igaz papságnak tiköre* így íródhatott Tolnán is. Ne feledjük, Huszár Gál Sztárait a címlapon „Altiniensis minister”-nek, vagyis tolnai lelkésznek titulálja. (Azon

⁹ RMKT XVI/2, 166.

¹⁰ KATHONA, i. m., 55–58.

kutatók számára, akik a művet Tolnán keletkezettnek tekintették, az „Altiniensis minister” kifejezés természetesen nem is okozott problémát, lévén értelmezhető úgy, hogy Sztárai a darabot – bár 1559-ben állomáshelye már újra Laskón van – tolnai lelkész korában írta.) Másrészt – mint fentebb már utaltunk rá – egyáltalán nem bizonyos, hogy Sztárai a papok házasságáról szerzett komédiát 1550-ben írta, írhatta azt akár hat évvel korábban is. Ebből adódóan *Az igaz papságnak tiköre* is keletkezhetett – mondjuk – 1545-ben. Ez esetben persze meg kellene magyaráznunk, hogy Huszár miért nevezi Sztárait az 1559-es kiadvány címlapján tolnai papnak.

Kathona szerint a megnevezés a szerző aktuális foglalkozására utal. Arra, hogy Sztárai a darab kiadásakor (tehát nem a megírás idején) éppen tolnai pap. Ezzel az érveléssel nem is lenne baj, de mert Sztáraitól általánosan elfogadott az a vélekedés, hogy 1558-ban Tolnáról visszament Laskóra, Kathona határozottan tévedésről, mármint Huszár tévedéséről beszél. Csakhogy az a feltételezés, miszerint Sztárai 1558-ban visszatért volna Laskóra, tényekkel ismét nem igazolható. Szilády Áron (különben logikus) feltételezéséről van csupán szó,¹¹ aki maga is mindössze azt állítja, hogy Sztárai „tolnai papságának ideje egész bizonyossággal” – ami itt annyit tesz, hogy adatolhatóan – „1553-tól csak 1558-ig tartott”. Később még azt is megjegyzi, hogy mindez „nem kétségtelen, de valószínű”. „Annyi bizonyos csak – mondja –, hogy az 1560-dik évet már nem számíthatjuk tolnai papságához”. Indokul Szegedi Kis Istvánnak 1558-ban Laskóról Kálmáncsehibe történő távozását említi („Sztárait azonnal visszavitték a laskóiak”). Szilády logikus feltételezéséből a szakírók tényt kreáltak. Esze Tamás például egyszerűen így ír erről: „1558-ban Sztárai elhagyta Tolnát, visszatért korábbi gyülekezetébe, Laskóra, ahonnan Szegedi Kálmáncsehibe távozott.”¹² A Szilády-féle hipotézis szinte szó szerint megismételve nála már tényként szerepel. Márpedig Huszár valószínűleg jobban meg tudta ítélni e kérdést, mint Szilády. Ha tehát Sztárai Laskón írta a darabot, és Huszár őt 1559-ben tolnai papnak nevezi, akkor 1559-ben őt tolnai papnak kell hinnünk. Ebből adódóan a Huszár által alkalmazott titulus miatt még akkor sem kell mentegetőznünk, ha a darabot Laskón keletkezettnek tekintjük.

Botta István véleménye szerint Sztárai 1557-ben írta drámáját. Pedig Sztárai baranyai püspökségéről írott tanulmányában¹³ amellet foglal állást, hogy az „a maga Baranyájának” már 1551-től valóságos püspöke volt. Botta feltételezése szerint Beremendi János lutheránus lelkész halála után, 1553-ban Sztárai azért ment át Laskóról Tolnára, hogy a reformációnak oly szívósan ellenálló várost, és persze magát a megyét is püspökségébe szervezze. Tolnán tehát nem tűnik értelmetlennek Tamás pap kijelentése az evangélikus szuperintendenciára vonatkozólag („itt is lehet, ha a keresztények akarják”), az viszont érthetetlennek és értelmetlennek látszik, hogy Tamás pap kizárólag a távoli erdélyi szuperintendenciára hivatkozik válaszában („nem ördögben, hanem Erdélyben”), a közeli

¹¹ RMKT XVI/5, 309–310.

¹² ESZE Tamás, *Sztárai Gyulán*, Könyv és Könyvtár, 1973, 89–194, 123.

¹³ BOTTA István, *Sztárai Mihály baranyai püspöksége*, Theológiai Szemle, 1989, 150–154; Uő., *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*, Bp., 1991 (Humanizmus és Reformáció, 18), 67. Botta e monográfiájában egyébként Miklós Ödön számításaira hivatkozva tekinti 1557-et a szerzetetés évének. Vö. *uo.*, 118.

baranyai püspökségről azonban, melynek tehát maga Sztárai volt a püspöke, hallgat. Sztárai 1551. június 20-án Laskóról keltezett levelében (mint erre maga Botta hivatkozik) kifejezetten szervezett, sőt nagyon jól szervezett egyházakról beszél püspöksége területén. Botta állítása szerint Sztárai 1557-ben is püspöke e jól szervezett szuperintendenciának. Miért beszél akkor Tamás pap kizárólag Erdélyről? Nézetünk szerint ennek logikus magyarázata egyedül csakis az lehet, hogy a dráma korábban keletkezett, amikor Baranyában még nem volt evangélikus szuperintendencia. Ha tehát igaz Botta tanulmányának alapgondolata, hogy tudniillik Sztárai mint Baranya első evangélikus szuperintendense 1551-től látta el a püspöki tiszteletet, akkor a darabnak 1551 előtt kellett íródnia. A fentiek értelmében a papok házasságáról szóló töredék 1544 és 1550 között íródott, Az igaz papságnak tiköre pedig 1545 és 1550 között, szintén Laskón. Megítélésünk szerint körülbelül ez az, ami biztonsággal állítható.

4. Úgy véljük, Sztárai a mondott időszak első felében írta darabjait. Mindezt ténylegesen bizonyítani természetesen nem tudjuk, legfeljebb – Sztárai laskói tevékenységét elemezve – részben valószínűsíteni. Sztárai imént idézett levelében két alkalommal is megjegyzi, hogy hét éve működik Laskón. E tekintetben talán hihetünk is neki, így laskói működésének kezdetét 1544-re kell tennünk. Témánk szempontjából igen fontos annak a kérdésnek a megválaszolása, vajon milyen céllal érkezett Laskóra. Minthogy levelében maga mondja, hogy Laskóra érkezésekor azonnal Isten ígéjének hirdetéséhez fogott („septennium iam est elapsum, postquam ego [...] verbum crucis annunciare cepi”), a szakírók 1544-től laskói papnak tekintik őt.¹⁴ Kétségtelen, hogy szavai nem csak kínálják, de szinte követelik ezt a fajta értelmezést. Persze egy ilyen összegző, hét viharos esztendő eredményeit összefoglaló levélben Sztárai eleve nem nagyon törekedhetett arra, hogy pontos életrajzi adatokat szolgáltatson magáról, hogy Laskón betöltött státuszának esetleges változásairól árnyalt képet nyújtson. De ha egészen bizonyosan tudnánk róla, hogy eredetileg nem papnak ment az akkor még katolikus laskóiak közé, akkor sem lenne okunk rá, hogy szavaiban kételkedjünk. Elvégre Isten ígéjét bárki hirdetheti, egy katolikus mezőváros protestáns iskolamestere például mindenképpen.

Hozzá kell persze tennünk, hogy a reformáció kezdeti időszakában a papi és a tanári feladatkörök nem különültek el olyan élesen, mint a későbbiekben. Egy protestáns értelmű földesúr udvari papja esetenként a lehető legtermészetesebb módon fog hozzá a protestáns oktatás megszervezéséhez, s megfelelő patrónus, tehát megfelelő világi hatalom támogatásával ennek az ellenkezője is elképzelhető, tehát egy iskola rektora is láthat el egyházi feladatokat. Szegedi Kis István például Wittenbergből való hazatérése után Csánádon kezdte meg tanári működését a reformációval egy ideig rokonszenvező Perusich Gáspár védnöksége alatt, de közben a püspöki székesegyházban is prédikált. Ezt követően, minden bizonnyal Patócsy Ferenc várkormányzó s ennek felesége pártfogását élvezve Gyulára ment át tanárnak, de közben ott is prédikált, vagy a boldogságos szűz tiszteletére

¹⁴ Zoványi Jenő szerint például „Sztárai Mihály [...] az 1544. évben lépett be a laskói papságba”. ZOVÁNYI, *i. m.*, 218.

épült plébániatemplomban, vagy a várkapornában. 1545 és 1548 között Cegléden alkalmazták, immár lelkésznek, ám az iskolamester engedelmével és felkérésére („pace et prece ludirectoris”, ahogyan Szegedi életrajzának írója, Skaricza Máté fogalmaz) tanárként is dolgozott az ottani iskolában. Következő pártfogója Petrovics Péter volt, aki Szegedit a temesvári iskola vezetésével bízta meg. De ő itt sem csak tanított, hanem a nép előtt is prédikált tisztársával, Lippai Kristóffal együtt. Persze amikor Petrovics halála után a katolikus Losonczi István lett a várkapitány, Szegedinek hamarosan innen is mennie kellett. Úgy véljük azonban, hogy még ilyen körülmények között sem teljesen mindegy, hogy valaki lelkészként foglalkozik-e az iskola ügyeivel vagy tanárként lát-e el egyházi feladatokat. Szegedi esetében például 1554. ordinációjának éve mindenképpen fordulópontot jelent. Ettől kezdve ugyanis munkásságának középpontjában már az ígértetés áll, korábban viszont elsősorban mégiscsak tanárként dolgozott.¹⁵ Egészen más azonban akkor a helyzet, ha az új tanok propagálását egy patrónus hathatós támogatása nélkül kezdi meg valaki, ráadásul ha egy teljes vagy csaknem teljes mértékben katolikus közegben. Ilyenkor egyáltalán nem természetes, hogy a papi funkciók azonnal, egyik pillanatról a másikra szállnak át a reformátorra, azok megszerzéséért komoly verseny folyik, s e versenyben nem is mindig a protestánsok kerekednek felül. Ha maga a plébános nem ment át a reformáció táborába, akkor ellene, és személyén keresztül a katolicizmus ellen a támadást leginkább az iskolából kiindulva lehetett megszervezni, ahogyan ez például Tolnán is történt. Tolnán ez a kísérlet 1545 nyarán még két hét alatt elbukott, s Eszéki Szigeti Imre a városból Kálmáncsára távozott. Kérdéses tehát, hogy Sztárai 1544-ben mehetett-e egyáltalán Laskóra papnak.

Sztárai 1544 előtti tevékenységének a régebbi szakirodalom által megrajzolt képe szinte teljes egészében félreértéseken, minden alapot nélkülöző legendákon, sőt, esetenként tudatos hamisításon alapult. A legenda keletkezésének, hagyományozódásának történetét Szűcs Jenő pontosan le is írta egyik magisztrális tanulmányában.¹⁶ Sztárai tehát sohasem volt Pálóczi Antal udvari papja, a legkevésbé sem vett vele együtt részt a mohácsi csatában, semmi köze a sárospataki ferencesekhez, és Perényi Péter védnöksége mellett sem vetette meg 1531-ben a pataki kollégium alapjait. Szűcs – egy „talán” közbevetésével – elfogadhatónak tartotta azt a történeti hagyományt, miszerint Sztárai eredetileg ferences szerzetes lett volna, ugyanakkor – források híján teljes joggal – igazolhatatlannak állította, hogy kapcsolatban állt volna Perényi Péterrel. Ami Sztárai ferences múltját illeti, azt Pirnát Antal egyik szegedi előadásában teljes egészében kétségbe vonta. Szűcs maga is csupán arra hivatkozott, hogy ezt a hagyományt „az ellenreformáció korán át mind a katolikus, mind a református hagyomány továbbította – olyan korszakban, amikor egyik oldalon sem számított nagy dicsőségnak egy aposztata”, de az előző mondatba épített „talán Sztárai Mihály is” formula jelzi, hogy a kérdést mégsem tekintette

¹⁵ KATHONA, *i. m.*, 215–218.

¹⁶ SZŰCS Jenő, *Sárospatak reformációjának kezdetei = A Ráday-gyűjtemény évkönyve*, II, Bp., 1982, 7–56; Uő., *Még egyszer a sárospataki protestáns iskola kezdeteiről: Az 1531. évszám eredete = A Ráday-gyűjtemény évkönyve*, III, Bp., 1983, 142–164.

lezártnak.¹⁷ A Perényi Péterrel való kapcsolat ügyében Szűcs szkepszise nem igazolódott. Két évvel dolgozata megjelenése után Téglásy Imre egy Padovában frissen felfedezett latin nyelvű Sztárai-kéziratot publikált, mely Perényi Péter török fogságban lévő fiának, Ferencnek megszabadulását beszéli el.¹⁸ Sztárai a szöveg ajánlását, mely egy előkelő velencei patríciushoz, Francesco Contarinihez szól, 1543. november 24-én keltezte Padovában. Művében több fontos életrajzi adattal szolgál magáról, nevezetesen a laskói működését megelőző két évből. Egyrészt elmondja, hogy 1542-ben, Perényi Ferenc kiszabadulásakor Siklóson, Perényi Péter dunántúli birtokainak központjában volt iskolamester, majd ezt követően Ferenc házitanítójaként működött. A *Hystoriából* az is kiderül, hogy Padovában egyetemi tanulmányokat szándékozik folytatni, hogy onnan egyenesen a hódoltságba készül, felszerelve bizonyos, általa magyar nyelvre fordított könyvekkel („Euangelia et Epistolae dominicales”), melyeket Contarini költségén szeretett volna kinyomtatni. E könyvek segítségével a török uralom alatt élő keresztényeket kívánta vallásukban megerősíteni. Úgy tűnik tehát, hogy a korábban tanárként dolgozó Sztárainak már ekkor „állása van” Laskón.

Laskó egyházi mezőváros volt. Földesura, a pécsi püspök Sztárait semmiképpen sem nevezhette ki oda papnak, akár azért, mert kiugrott ferences volt, akár azért, mert fel sem volt szentelve. Hogy a város, tehát a városi magisztrátus rendelkezett-e a szabad papválasztás jogával, azt források híján nem lehet eldönteni. Az egyházi birtokok helyzete ebből a szempontból egyébként hasonló volt a királyi és a világi magánbirtokokéhoz,¹⁹ tehát e téren jóval nagyobb szabadsággal rendelkeztek, mint azt korábban sejteni lehetett, s talán az sem véletlen, hogy a Sztárai-drámákban Borbás bíró egyértelműen a reformáció oldalán áll. Elvben tehát lehetséges a városi magisztrátus részéről egyfajta fogadókészséget feltételezni. Ráadásul a közeli Siklóson már az 1530-as évek elején megkezdődött a reformáció munkája. Ez a Wittenbergből frissen hazatért Siklósi Mihály nevéhez fűződik, aki – az egyszerűség kedvéért hadd fogalmazzunk így – ekkoriban nyerhette meg Perényi Pétert a reform eszméinek.²⁰ Szűcs Jenő Sztárai fellépéséről azonban mint valamiféle újrakezdekről beszél, minthogy szerinte a Siklósi által kezdeményezett új tanítás 1544-re elenyészett. Csakhogy 1542-ben a siklósi iskola tanára maga Sztárai, aki – még ez évben – annak a siklósi várnagynak, Vas Mihálynak ajánlja Perényi Ferenc kiszabadulása fölötti örömeiben írott latin versezetét, akinek lutheránus érzelmei közismertek voltak, s nyilván az sem véletlen, hogy 1540-ben Dobai András szintén egy Vas Mihályhoz szóló dedikációval látta el *Az utolsó ítéletről* című művét.²¹ A siklósi várnagy protestáns érzelmeitől függetlenül azonban Laskó még éppen lehetett szűz vagy csaknem szűz föld. Az viszont egyszerűen elképzelhetetlen, hogy a Sztárait állással kínáló laskói

¹⁷ SZÜCS 1982, 22.

¹⁸ TÉGLÁSY Imre, *Sztárai Mihály padovai kézírata, a „Hystoria eliberationis ... Francisci Perennii”*, ItK, 1984, 458–470.

¹⁹ KUBINYI András, *Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon*, Actas, 1991/2, 26–46, 31.

²⁰ SZÜCS 1982, 30.

²¹ SZÜCS 1982, 34.

magisztrátus teljesen tájékozatlan lett volna a siklói iskolamester vallási orientációját illetően.

De Sztárai fellépése előtt vajon milyen mértékben érintette meg magát a laskói polgárságot az új vallás? Tolmán, későbbi működési helyén például az első reformátor Eszéki Szigeti Imre volt, aki 1545 nyarán – ahogy már utaltunk rá – az ottani latin iskolából kiindulva tett kísérletet a lutheri tanok népszerűsítésére, de alig három-négy személy helyeselte csak az általa képviselt nézeteket.²² A ránk maradt forrásokból is az olvasható ki, hogy Sztárai Laskón valóban „szűz földön kezdte meg az egyházszervezést”, s a szakírók is az ő fellépéséhez kötik az új tanok laskói megjelenésének kezdetét, hisz maga állítja, hogy azok terjesztését elsőként és egyedül („primus atque solus”) kezdte meg a városban. Hasonlóképpen nyilatkozik erről Pathai Sámuel is 1647. szeptember 10-én kelt levelében.²³ E dokumentumot már régóta ismeri, sokat idézte a szakma, bizonyos kijelentéseit azonban talán mégsem árt újra mérlegre tenni. E levélben Pathai Szilágyi Benjáminnak, a pataki iskola primarius rektorának számol be a baranyai reformáció kezdeteiről. Sztáraitra vonatkozó információi hallomásból származnak, olyan idős emberektől, akik szemtanúi voltak a reformáció Sztárai általi kezdeteinek („qui αὐτόπτοι fuerunt primae reformationis per Michaellem Sztarai inchoatae”). Pathai ezeket az információkat 1617-ben gyűjtötte be, mikor is két éven át a laskói iskola tanáraként dolgozott. Az a néhány ember tehát, aki még saját szemével láthatta Sztárait, s emlékezhetett „a reformáció kezdeteire”, ekkoriban már igencsak elmúlhatott nyolevan éves, s az általuk közölt adatokat Pathai is csak harminc évvel később jegyezte le. Ennek ellenére a dokumentum bizonyos vonatkozásaiban igen megbízható forrásnak bizonyult, s valószínű, hogy a reformáció laskói kezdeteiről közölt adatai is többé-kevésbé hitelesnek tekinthetők, még ha a levél keletkezési körülményei feltételezhetővé teszik is, hogy az egykori események csak hozzávetőlegesen, bizonyos csúsztatásokkal kerülhettek lejegyzésre. Pathai beállításaiban a laskóiakat teljesen váratlanul, mindenféle előzetes ismeretek nélkül érték az új eszmék. „Gyorsan elterjedt a hír – mondja Pathai –, tudniillik hogy egy olyan új vallás keletkezett, amilyenről még atyáink sem hallottak soha.” („Subito pervasit rumor ipsius, novam scilicet religionem exortam esse, quam ne patres quidem audiverunt unquam.”) E kijelentés – úgy véljük – nem lehet teljes egészében igaz, már csak Siklós egy évtizedes múlta visszatekintő reformációja miatt sem, de annyi azért mégis joggal kiolvasható belőle, s a levél más passzusai is támogatják ezt az olvasatot, hogy a laskóiak életében ekkor következett be első ízben a reform eszméivel való igazán megrázó konfrontáció. Laskó tehát Pathai beállításában is szűz földnek tekintendő. Sztárai azonban rövid idő alatt nagy hírnévre tett szert. Eleinte a Dávid-zsoltárok anyanyelvű átköltéseivel keltett feltűnést. E zsoltárokat a nyilvános istentiszteleteken adta elő, a prédikáció előtt („Cum praedicare coepisset evangelium pro concionibus publicis, primum psalmos Davidis [...] concinnaverat”). Sztárai itt egyházi funkciót végző személyként jelenik meg az olvasó előtt, aki prédikációiban a lehető legnyilvánvalóbb módon bebizonyítja a katolikus babo-

²² KATHONA, *i. m.*, 15.

²³ Friedrich Adolph LAMPE (DEBRECENI EMBER Pái), *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728, 661–673.

naságok hiábavalóságát („...missae, indulgentiarum aliarumque ceremoniarum, utpote humanarum traditionum vanitatem evinceret...”). Csakhogy a laskóiak épp az általa kifejtett propaganda következtében kergették el a katolikus klérus ottani képviselőit, s Sztárai maga is csak így jutott hozzá a parókiához, a paplakhoz, amely tehát addig nem volt az övé („...fratres Romano-catholicos, sacerdotes et monachos manumittentes [ti. a laskóiak] papismo renunciarent, parochiamque domino Sztarino resignarent”). Az persze nem világos, hogy Pathai informátorai milyen világi papokról, illetve miféle szerzetesekről beszéltek, de hogy a városban legalább egy katolikus papnak kellett lennie, az biztos, s az is biztosnak látszik, hogy a laskóiak ettől a plébánostól tényleg elvették a parókiát, amely tehát addig az övé volt. Hogy itt hiteles információról van szó, az egyértelműen kiderül Eszéki Szigeti Imre Flacius Illyricushoz 1549. augusztus 3-án, Tolnáról írott leveléből. Eszéki ebben beszámol arról a tanácskozásról, amelyet Vörösmarton folytatott Sztáraiival. E megbeszélésre 1545–46 fordulója és 1548 ősze között került sor. Eszéki Sztárait levelében „laskói parochus”-nak nevezi.²⁴ Hogy a parókia megszerzése nem ment könnyen, egyik pillanatról a másikra, az sejtethető Pathai azon híradásából is, hogy a lakosság egy része, mely akkor még a régi vallással szimpatizált, meg akarta lincselni Sztárait, akit hívei szabályos testőrség állításával igyekeztek megvédeni. Pathai e történet elbeszélésekor némi felvilágosítással is szolgál informátorairól. Nos, ezek az informátorok Sztárai egykori hallgatói és diákjai voltak („ipsiusmet auditores olim ac discipuli”).

A fentiek alapján valószínűnek látszik, hogy az egykori siklósi iskolamester, Perényi Ferenc tanítója eredetileg nem papnak került a városba, az iskolával sem lelkesítő minőségében foglalkozott, hisz megfelelő patrónus híján térítő tevékenységét eleve más bázisról kellett megindítania. Nevezetesen az iskolából, minthogy hasonló esetekben máshol is ez az út bizonyult járhatónak, s ő maga is tanárként tevékenykedett az előző években. Elképzelhető viszont, hogy a tanári állást épp protestáns beállítottságának következtében kapta, melyről a város vezetése nyilván tudott, ottani propagandájának tehát feltehetőleg voltak támogatói. Egy rendkívül szűk, ám minden bizonnyal befolyásos réteg, talán egy-két ember. (Esetleg ez inspirálhatta Sztárait Borbás bíró figurájának megrajzolásában.) A papok házasságáról szerzett komédia epilógusát elmondó „gyermec”-et így Sztárai egyik tizenéves tanítványának kell elképzelnünk, aki 1617-ben már valóban igen idős lehetett. Rövid idő alatt – Pathainál: „brevis” – sikerült átvinnie a laskóiak többségét a reformáció táborába, s azok, miután elkergették a katolikus plébánost, neki adták a parókiát, talán már 1545–46 fordulója előtt. Sztárai nagyjából ettől kezdve tekinthető a laskói gyülekezet papjának. Erről a „rövid”, átmeneti időről azonban nem számol be 1551-es levelében, már csak azért sem, mert nyilván ekkor is erőteljes térítő tevékenységet folytatott – ezért akarták meglinceselni –, tehát hirdette Isten ígését. Pathai levelében – leszám-

²⁴ A levél eredeti latin szövegét nem ismerjük, de a németből újra latinra fordító Ribininél olvasható „parcho Lascouiensi” formula, valamint az eredetiből dolgozó Bucsay „laskói parochussal” kifejezése alapján egyértelműen következtethetünk Eszéki megfogalmazására. Vö. Joannes RIBINI, *Memorabilia ecclesiae Augustanae confessionis in regno Hungariae*, I–II, Pozsony, 1787–1789, I, 89–94, 91; BUCSAY Mihály, *Eszéki Imre levele Flaciushoz = Studia et Acta Ecclesiastica*, III, Bp., 1973, 902–910, 908. A levél eredeti latin kiadásának fotómásolata egyébként megvan az OSZK-ban, jelzete: M 2-54-55/1–7.

míftva egy-két árulkodó megjegyzést – szintén másra koncentrált. Őt elsősorban a kezdet heroikus volta ragadta meg, az általa nyújtott kép érthető módon mozaikszerű. Rádadásul alig hihető, hogy Sztárai a parókiába való átköltözés után végleg búcsút mondott volna az iskolának. Egy darabig még az iskolában is oktató lelkésznek kell tekintenünk – Pathai már a kezdetektől ilyennek képzelte őt –, hisz a városban, mint maga mondja, nemcsak első terjesztője volt a lutheri tanoknak, de egyben az egyetlen ilyesmire alkalmas ember is. Idővel azonban akadhatott segítsége. Energiáit ugyanis egyre inkább az evangélikus egyház, a püspökség megszervezésének munkálatai kötötték le. Feltételezhető tehát, hogy kapcsolata az iskolával fokozatosan lazulni kezdett.

5. A laskói iskolára vonatkozó legelső adat meglehetősen késői. Skaricza Máté Szegedi-életrajzában beszél arról, hogy Szegedi 1554-ben, Laskóra való megérkezésekor magára vállalta az ottani iskola irányítását. De Szegedi nemcsak az iskolában oktatott, hanem saját lakásán is fogadta magántanítványait, a hozzá mindenfelől sereglő, kevésbé tanult egyházi embereket. E megjegyzésből arra lehet következtetni, hogy a laskói – nyilván latin – iskolában viszonylag magas szinten folyhatott a tanítás, amire különben Szegedi személye is garancia. Valószínűleg a város plébániai iskolájáról van szó, arról az intézményről, amelyben Sztárai tíz évvel korábban maga is tanárként tevékenykedett. Schneider Júlia a 16. századi vörösmarti gimnáziumról írott tanulmányában ugyanakkor határozottan azt állítja, hogy „a maga laskói iskolájával együtt alapíthatta meg Sztárai a veresmarti és rétfalusi oskolát is”.²⁵ Ismételten hangsúlyozom, hogy a laskói iskolára vonatkozó legelső adatunk valóban késői, mint láttuk, 1554-ből való, ám ebből egyáltalán nem következik, hogy Sztárai Laskóra való érkezése előtt a városban ne lett volna iskola. Schneider Júlia állítása tehát teljes mértékben hipotetikus, amit legalábbis érdekes lett volna érvekkel megtámogatni. Csakhogy a ránk maradt dokumentumok sohasem beszélnek úgy Sztáraitól, mint a laskói iskola fundátoráról. Laskó egyébként is igen jelentős mezővárosnak számított a régióban, egy 1554-es felmérés szerint a mohácsi szandzsákbak ekkor összeírt 1011 helység között népességének számát tekintve a második helyen állt, s e téren csak Pécs volt nagyobb nála.²⁶ Szakály Ferenc épp ezért kifejezetten elképzelhetetlennek állította,²⁷ hogy a városban ne lett volna jelentős latin iskola már a 15. században is. Az iskoláról szóló következő adatunk 1568-ból való. A drinápolyi békét ratifikáló, Verancsics Antal által vezetett küldöttség – immár hazatérőben – ekkor utazott át a városon, s Verancsics kíséretének egyik tagja, egy olasz hadmérnök, Marcantonio Pigafetta itineráriumban említést tesz a laskói iskoláról. Pigafetta leírásából arra következtethetünk, hogy a lelkészi és a tanári hivatalt más személy tölti be a városban, sőt, amint a beszámolóból egyértelműen kiderül, az iskolában olykor több tanár is működik egyszerre. A tanítás tehát ekkor már kétség kívül magas színvonalon folyt a gimnáziumban. Pigafetta nem is mulasztja el megjegyezni, hogy a tanárok mind-

²⁵ SCHNEIDER Júlia, *A XVI. századi vörösmarti „gimnázium”*, A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 1972/10, 85–91, 86.

²⁶ SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Bp., 1995 (Humanizmus és Reformáció, 23), 101.

²⁷ Egy szóbeli konzultáció során.

három szent nyelvet oktatják, ezen kívül retorikát, aritmetikát és geometriát is tanítanak. A könyveket külföldről, Wittenbergből és Bécsből szerzik be. Az iskola növendékei olykor Bécsben folytatják tanulmányaikat, ahonnan aztán hazatérnek. Az olasz hadmérnök szerint a város lakossága egyöntetűen az ágostai hitvallást követi.²⁸

Nézetünk szerint Sztárai valóban ebben az iskolában kezdte meg laskói tevékenységét, jóllehet nem volt annak fundátora, hisz az intézmény bizonyosan működött már 1544-ben is. A korábban tanárként dolgozó Sztárai ezért nyugodtan kaphatott itt állást. Elsődleges célja eleinte nyilván közvetlen környezetének, az új tanok iránt részben még ellenséges

²⁸ Pigafetta itineráriuma 1585-ben Londonban jelent meg *Itinerario di Marc Antonio Pigafetta gentile uomo vicentino* címmel. Egyetlen fennmaradt példányát a British Museum könyvtára őrzi. Szövegét kiadta Peter MATKOVIC, *Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567*, Starine, XXII, Zágráb, 1890, 68–194. A Laskóra vonatkozó részletet (185–186) teljes egészében közöljük: „Da Ossech pervenimo in hore quattro, miglia dieci a Lasco, villa grossa, ma secondo gl'Ungari città. Questa Lasco lor città é senza muraglia, et ha case quasi tutte coperte di paglia assai grandi et buone, con li pareti di muro, et con le stoffe all'ongaresca. Qucste case a risguardo di quelle de Rasciani et Bulgari sono bellissimi palagi, nondimeno hanno le porte tanto basse et picciole, che a gran fatica un' huomo per di sotto vi può entrare. Et ciò fanno affin, che li Turchi non possano entrare con i lor cavalli ad alloggiare in casa loro. Perioché nell'Ungaria o niuno o pochissimi caravazara si trovano, nemeno altre opere turchesche. Et questo é, perché ella é ancor novella nel dominio de Turchi, et ancora perché é più sottoposta agl'insulti de Christiani, che l'altre provincie non sono. Questa città é chiamata Lasco da un ramo del Danubio del medesimo nome, il quale, lasciandola a destra, le corre a canto, et propriamente appartiene al gran signore. Gli habitatori sono ben tenuti da Turchi, et non sono ponto molestati. Quando passò tanto essercito con Solimano, andando sotto a Zighet, non fù pur uno, che in conto alcuno gli desse noia et malnato sarebbe stato colui, che havesse tolto un pane et non l'avesse pagato. Gli habitatori portavano al campo le vittovaglie et mandavano, ogni picciolo fani portava quelle infino al loco, dove passavano. Molti di questi habitatori vivono assai civilmente et massime li giovani, i quali attendono agl'studij, sono tutti della confessione augustana, hanno un predicatore et una scuola publica, dove imparano la lingua latina, greca et hebraica; hanno uno et alle volte due lettori, che gli leggono l'arti liberali, rhetorica, arithmetica, et geometria et similia. Possono venire in queste nostre parti et ritornarsene, come a loro é di piacere, et portano libri di Virtembergh et d'altri lochi, et di Vienna ancora, dove vengono a studiare. In fine per sudditti de Turchi stanno benissimo et tanto meglio hora, ch'è presso Zighet, percióché i soldati di quel luogo gli davano grandi et spesse molestie con le loro incursioni. Costoro, per quanto pare, poco si curano, che le cose de Christiani vadino bene o male, anzi essi, per quanto si potea comprendere, dimostravano non esser ponto scontenti, che Zighet fosse stato preso, dicendoci, che non temeano più d'esser molestati et perturbati.” Az itinerárium tartalmának részletes ismertetését lásd Peter MATKOVIC, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka. Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrancica u Carigrad 1567 godine*, Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1867–1899, C, Zágráb, 1890, 65–168. A Laskóra vonatkozó részek: 141–142. (A horvát nyelvű ismertető fordításáért Szecsei Ildikót és Maronka Zsoltot illeti köszönet.) Lásd még BÁNFI Florio, *Pigafetta Marcantonio, Veranzio Antal katonai szakértője*, Hadtörténelmi Közlemények, 1936, 58–74; RÚZSÁS Lajos, *Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században = Szigetvári emlékkönyv: Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*, Bp., 1966, 199–234, 200, (Matkovic ismertetése szerint a laskóiak könyveiket Württembergből szerzik be, s nem Wittenbergből, ahogyan azt Rúzsás is állítja. Matkovic szövegközlése – mint láttuk – a „Virtembergh” alakot adja. E helynéven azonban valószínűleg Wittenberget kell értenünk.) Pigafetta tényleg 1568-ban járt Laskón, de ekkor már sem Szegedi Kis István, sem Sztárai nem lehetett a város prédikátora, amint azt Esze Tamás írja. Esetében nyilván fatális tévedésről van szó, amit – közleményét újraolvasva – bizonyára ő is észrevett volna. Megfogalmazásából ugyanis egyértelműen kiderül, hogy téves megjegyzésének írásakor nem az 1568-as, hanem az 1558-as év (korábban már általunk is érintett) eseményeire gondolt, bár így a Pigafettára történő utalás némileg értelmetlen: „Ez 1568-ban történt, amikor vagy még Szegedi, vagy már Sztárai volt a laskói prédikátor.” ESZE, *i. m.*, 109.

laskói gyülekezetnek a megreformálása volt. Célját viszonylag rövid idő alatt elérte. S ekkor új, sokkal nagyobb szabású terv megvalósításához fogott, nevezetesen az egész régió, az egykori pécsi püspökség reformjához. 1551-es levelében maga mondja, hogy az eltelt hét év során százhusz egyházat szervezett. Munkájában – levelében erről is ír – voltak ugyan segítői, ám a vállalt feladat teljesítése vélhetőleg szinte minden energiáját lekötötte. A ránk maradt dokumentumok gyakran beszélnek róla úgy, mint aki éppen úton van. Ez természetes is, hisz az egyházmegye reformja érdekében valószínűleg akkor is sokat kellett utaznia, ha minden egyes hitvitán személyesen nem is tudott részt venni. Valószínűleg jelen volt Vaskaszentmártonban, a valpói és a vukovári zsinatokon, Eszéki Szigeti Imrével Vörösmarton tanácskozott nagy nyilvánosság előtt, de a Szegedi-életrajzban Skaricza is beszámol a Dráva tájékán tett utazásáról. Talán valóban amolyan utazó esperesnek kell őt elképzelnünk, aki legfőbb feladatának a katolikusok elűzését tekintette a püspökség egész területéről. Feltehető, hogy ilyen körülmények között Laskón még a lelkipásztori teendőket is csak nagy nehézségek árán tudta ellátni. Az iskolára, egy viszonylag magas színvonalon működő latin iskolára viszont egész egyszerűen nem juthatott energiája. Márpedig egy iskoladráma, sőt iskoladramák megírásához, előadatásához mégiscsak szükség van iskolára, egy iskolával való szoros kapcsolatra. A szöveget le kell másoltatni, be kell tanítani, meg kell szervezni magát az előadást, a színpadot, a díszleteket, a jelmezeket (bármilyen egyszerűek is legyenek azok), aztán ott vannak a próbák, gondoskodni kell közönségről, és egyáltalán mégiscsak valószínűbb, hogy akkor ír az ember iskoladramákat, amikor aktívan tanít. Ezért állítjuk valószínűbbnek, hogy Sztárai darabjait a fentebb jelzett időszak (1544/1545–1550) első felében írta.

De maga a témaválasztás is támogatni látszik egy ilyen hipotézist. Már Kathona Géza figyelmeztetett rá, hogy Sztárai a reformáció legelemibb tanításait viszi színpadra. Az 1550-es évek második felében azonban a vita már a protestantizmuson belül zajlik, a lutheri és a helvét irány képviselői között, s Sztárai – tudjuk – nyakig benne is volt ezekben a csatározásokban. Ha iskolai előadásra is szánt drámái propagandisztikus céllal íródtak, márpedig azzal íródtak, akkor ezen megfontolások alapján is laskói tartózkodásának kezdeti időszakában kellett íródniuk, még ha nem is feltétlenül a kezdet kezdetén, de azért nem sokkal később. Akkor, amikor a meggyőzésre, az új hitben való megerősítésre még az éppen válást váltó helyi gyülekezetnek (az előadás közönségének) is igénye volt.

Az igaz papságnak tiköre így – nézetünk szerint – legalább tíz évvel 1557 előtt keletkezett. Ezen állításunkat – némileg ellentmondva eddigi okfejtésünk logikájának, de az iskola és az iskoladráma szoros összefüggése okán – valószínűnek érezzük, akár attól függetlenül is, hogy az a bizonyos legelső baranyai evangélikus szuperintendencia mikor alakult meg ténylegesen. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a Sztárai-darabok létrejöttében nagyobb szerepet tulajdoníthatunk a fikciónak, mint azt eddig tettük, s vitadrámáinak keletkezését nem kell konkrét történelmi eseményekhez kötnünk. Mindez igaznak látszik a műfaj egészére is, Balázs Mihálynak a *Debreceni disputával* kapcsolatos kutatásai²⁹

²⁹ BALÁZS Mihály, *A Válaszúti komédia hátteréhez = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 177–205.

mindenesetre hasonló következtetéseket sugallnak. Másrészt viszont a szövegek kiadatása – úgy tűnik – mindig valamiféle politikai aktualitás függvénye. 1550-ben talán a vaskaszentmártoni „győzelem”, 1559-ben viszont Oláh Miklós ellenreformációs akciója volt az az ok, ami végül a darabok kiadásához vezetett.

6. Sztárai drámái részben iskolai előadások céljaira íródtak, részben viszont olvasásra is szánt szövegek. Elképzelhető azonban, hogy ezen utóbbi tulajdonságuk is szorosan összefügg az iskolával. Az 1559-es kiadványban ugyanis a drámaszöveg mellett, a margón lapszéli jegyzeteket talál az olvasó. A margináliák döntő többsége természetesen a hitvita során idézett bibliai textusok helyeinek pontos meghatározása.

Zsoltárokat például a komédiában négyyszer, s kizárólag az első felvonásban emlegetnek, a zsoltárszám pontos jelölése nélkül, ám a margón három esetben megtaláljuk a zsoltárszámot is. Az első ilyen marginália a 110. zsoltárhoz utalja az olvasót. Maga a szöveg („...Ez a Christusnac Papsaga, mellyet a szent Daid Profeta öröcké valo Papsagnac monda. Te vagy, vgymond, öröcké valo Pap, Melkhisedec Papnac rende szerént”) a *Vulgata* 109. psalmusából való („Tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech”), tehát a számozás a protestáns úzushoz igazodik. A második megjegyzetelt utalás a 15. zsoltárra vonatkozik: „...a mikeppen Szént Daid Profeta mondgya: Mert mi semmiuel egyébuél hálát nem adhatunc az Vr Istenneec, hanem chac a mi szaiunknac dicheretiuel, igaz vallásáual és hála adasáual.” Az olvasó azonban most hiába üti fel a *Vulgata* 15. vagy akár 14. zsoltárát, az idézett részlet latin megfelelőjét nem fogja megtalálni. Talán sajtóhibáról, esetleg a Huszárhoz eljuttatott kézirat hibájáról lehet szó. Ezt pontosan nem sikerült eldöntenünk, minthogy a megadott fordítás alapján az eredeti *Vulgata*-szöveget nem tudtuk azonosítani. A harmadik megjegyzetelt zsoltáridézet így hangzik: „A mikeppen a szent Daid Profeta könyvében önnön maga mondgya: A dicheretnec Aldozytta tistel, vgymond, engemet, es ez ut, mellyel megmutatom az emberekneec az én iduözítő szent fiamat.” A némileg krisztianizált fordításban világosan felismerhető a *Vulgata* 49. zsoltárának utolsó verse: „Sacrificium laudis honorificabit me, et illic iter quo ostendam illi salutare dei.” A margón olvasható hivatkozás a 49. zsoltárt emlegeti, vagyis a számozás itt a régi, a latin hagyományokra utal.

De másféle jegyzetekkel is találkozunk a kiadványban. Két esetben Nagy Szent Gergelyre történik hivatkozás a margón, egyrészt leveleire („Lib[er] 4. Epis[tolarum] ca[put] 29.”), másrészt meg bibliamagyarázataira („Homi[liarum] 17.”). Az is megállapítható, hogy ez utóbbi utalás nem az ószövetségi Ezékiel könyvéhez írott magyarázatokra vonatkozik,³⁰ hanem az evangéliumokhoz írottakra.³¹ A dráma szövegében olvasható fordítás („...ez világ rakua Papockal, de azért igen ritkan talaltatic közöttöc, ki az Vr Istenneec aratasaban aratna, az az, predicallanyi tudna. Mert a Papsagot mindnyaian örömeest fel veszic, de a Papsagnac dolgat egyszalné sem teszic, es nem iarnac igazan az ő dolgok-

³⁰ *Homiliae in Hiezechielem prophetam*, Turnholt, 1971 (Corpus Christianorum, 142). A 17., tehát a második könyv 5. homiliájának szövegét lásd 275–293.

³¹ *In diversas Evangelii lectiones homiliae*, Párizs, 1878 (Patrologia Latina, 76). A 17. homilia szövegét lásd 1138–1150.

ban”) ugyanis a Lukács evangéliumához³² írott kommentár megfelelő részeinek fordítása: „Ecce mundus sacerdotibus plenus est, sed tamen in messe Dei rarus valde invenitur operator, quia officium quidem sacerdotale suscepimus, sed opus officii non implemus. [...] Saepe enim pro sua nequitia praedicatorum lingua restringitur: saepe vero ex subjectorum culpa agitur ut eis qui praesunt, praedicationis sermo subtrahatur. Ex sua quippe nequitia praedicatorum lingua restringitur...”³³ A Miklós doktor által Párizsból hozott könyv tehát az evangéliumokhoz írott homiliákat tartalmazta.

Ugyancsak érdekes a nyomtatványhoz utolsó mellékelt marginália. Sztárai darabjában itt Tamás pap beszél arról, hogy Péter apostol miképp küldte el Rómából Ravennába Apollinarist. Szavainak igazolására épp azt a kiadványt használja, amelyben katolikus ellenlábasai reménykedtek, nevezetesen Böröc pap „hais Breuiar”-ját. A könyvet többször emlegetik a dráma szövegében, magában a második felvonásban is többször, ahol a komikum egyik fő forrása épp a breviárium körül kialakult huzavona. Antal bíró azon felszólítására, hogy Böröc vegye magához a könyvet, a hitvitától irtózó Böröc így válaszol: „Bizony én nem vészem, mert nem akarnám, hogy ismeg feiemre bizonyitanánac belöle.” Nyilvánvaló, hogy Böröc már Sztárai korábbi darabjaiban is ezzel a bizonyos breviáriummal a kezében jelent meg a színpadon, hogy Tamás pap már korábban is felhasználta az ellenfelei által oly sokra becsült nyomtatványt mondandójának igazolására, még hozzá sikeresen. Az 5. felvonás utolsó margináliájából pedig az is kiderül, hogy pontosan milyen breviáriumról is van szó. Íme a latin nyelvű hivatkozás, mely a színpadon természetesen nem hangozhatott el: „Lege in vita Appolinaris in Breuiario Strigonien[si]”. Böröc nagy becsben tartott könyve tehát az Esztergomi Breviárium volt, amely Mátyás király utasítására először 1480-ban Velencében, majd két évvel később Nürnbergben is megjelent.³⁴

Bizonyos esetekben pusztán csak arról van szó, hogy a szövegben is pontosan jelölt bibliai részre tulajdonképpen ismételt hivatkozás történik a margón. Az 5. felvonásban például így beszél Tamás pap: „...La, hogy mond a szent Mathe Euangeliomanac hetedic reszeben. [...] Ismeglen azt mondgya a szent Ianos Euangelistanal tizedic reszeben, [...] Christus Vrucn kedig szent Mathe Euangeliomanac tizedic reszeben azt parantsollya...” A margón nyomtatástechnikai szempontból is jól sikerült elhelyezni a megfelelő jegyzeteket, pont az idézett szövegrészek mellé: „Mat. 7. [...] Ioan. 10. [...] Mat. 10.”³⁵ Az apparátus tehát itt egyszerűen megismétli a dráma szövegét. Más alkalommal a színpadon is előadott hivatkozások nem ilyen pontosak, viszont a lapszélen olvashatók teljességgel azok, tehát többletinformációt tartalmaznak. Így többek között az 5. felvonásban ismét csak Tamás szövegében: „...Azert (a mikeppen a szent Pal mondgya) [...]” – a margón: „I. Tim. 4.”. Bőven találunk arra is példát, hogy az adott bibliai helyre a dráma szövege nem, kizárólag csak a margináliák utalnak, még hozzá ilyenkor is egészen pontosan.

³² Lukács 10, 1–9. Nevezetesen a „Messis quidem multa, operarii autem pauci. Rogate ergo dominum messis, ut mittat operarios in messem suam” részről van szó.

³³ *In diversas Evangelii lectiones homiliae*, 17/3, 1139–1140.

³⁴ TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”, Bp., 1984, 75–80.

³⁵ Ezt az MTA Könyvtárában őrzött eredeti példányon is ellenőriztük.

Logikus, hogy az efféle hivatkozások – úgy a lapszélien, mint a szövegben – elsősorban a darab hitvitázó részeiben, tehát az 1. és az 5. felvonásban található. Feltűnő továbbá, hogy kizárólag az új hit elkötelezett híveitől származnak, s a katolikusok egyoldalú, őket teljességgel tudatlannak, ostobának festő bemutatásában ennek tényleges jelentősége is van. Nyilvánvaló továbbá, hogy ezek a margináliák nem származhatnak Huszár Gáltól. Az Esztergomi Breviáriumra vagy a Gergely-féle levelekre, homiliákra történő, teljességgel precíz hivatkozások, de talán még a bibliai locusokra vonatkozó (a szövegben igen gyakran nem is jelölt) pontos utalások is kizárólag Sztáraitól eredeztethetők.³⁶ Megjegyzendő továbbá, hogy már a papok házasságáról szóló komédia is tartalmaz ilyen hivatkozásokat, melyek azonban itt nem a margón, hanem magába a szövegbe iktatva található, amolyan közbevetett jegyzetként. A dráma latin rövidítések formájában olvasható hivatkozásai („Histor. Eccle. lib. 10. Cap 5.” és „Eccles. hist. lib. 5. cap.”) jelen esetben is az új hit hívének, Tamás papnak szavait hitelesítik, nyilvánvalóan a szerzőtől, nem pedig Heltaitól valók, és azokat természetesen ez esetben sem mondhatták el a színpadon. Vagyis Sztárai nem csak magát a drámát írta meg, hanem maga gondoskodott a többletinformációkat tartalmazó, az előadás során biztosan el nem hangzó apparátus-elemekről is.

Heltaihoz és Huszárhoz tehát ilyen hivatkozásokkal felszerelt kéziratok jutottak el. Logikus lenne ezért arra gondolni, hogy Sztárai tevékenyen közreműködött mindkét dráma kiadatásában, s a kizárólag olvasásra szánt apparátuselemeket a publikáció miatt iktatta a kéziratba. A szakírók azonban eddig mindkét kiadványról úgy beszéltek, mint amelyek Sztárai tudta nélkül jelentek meg. Kathona Géza szerint ugyan a papok házasságáról szóló darab nem „véletlenül” jutott az erdélyiek kezébe, minthogy azok munkakapcsolatban álltak Sztárai közvetlen kollégáival, ám ennek ellenére valószínűnek tartja, „hogy a drámát nem maga Sztárai küldte kinyomtatás végett Kolozsvárra, hanem a népszerűvé vált mű valamelyik kéziratosa másolata kézzől kézre járva jutott el Heltaihoz, aki kapva az alkalmon, kinyomtatta azt”.³⁷ Elgondolkodtató az is, hogy *Az igaz papságnak tiköre* elé nem Sztárai írta meg az ajánlást, hanem a kiadó. Az ajánlás egyik kitétele ráadásul a publikációt bizonyos mértékig megint csak esetlegesnek tünteti fel („Annac okaert e Starai Mihaly Mesterneec Könyuere talalkozuan...”), mintha a dráma a szerző és a kiadó együttműködése nélkül jelent volna meg. Másrészt viszont Huszár 1560/61-es énekeskönyvében megjelentetett egy Sztárai-verset; magyaróvári iskolájából, melyet vélhetően 1554-ben alapított, rendszeresen Sztáraihoz küldte tanítványait papi vizsga és felszentelés céljából, tehát egyfajta munkakapcsolatban lehettek.³⁸ Továbbá a *Hystoria* Francesco Contarinihez szóló ajánlásából világosan kiderül, hogy Sztárai számára munkáinak nyomtatásban való terjesztése fontos volt. Mindent egybevetve mi épp ezért még-

³⁶ Igaz ez attól teljesen függetlenül is, hogy Huszár 1574-es graduál-énekeskönyvében maga is többször hivatkozik például Nagy Szent Gergely leveleire. Lásd a hasonló kiadásban: HUSZÁR GÁL, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok*, kiad. HUBERT Gabriella, Bp., 1986 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 13), I, CXCvI, CXCvII.

³⁷ KATHONA, *i. m.*, 27.

³⁸ BOTTA, 1991, 61, 67.

iscsak valószínűbbnek tartjuk, hogy Sztárai tevékenyen részt vett szövegeinek sajtó alá rendezésében.

Persze elképzelhető az is – akár előbbi megjegyzésünktől függetlenül –, hogy Sztárai az említett hivatkozásokat nem kizárólag a nyomtatás okán iktatta be a kéziratokba. Elvégre laskói diákjai számára a betanult szöveg nem csak a színpadon lehetett fontos, hisz érvekre volt szükségük azokon az igazi vitákon is, amelyekre Sztárai az iskolában igyekezett őket felkészíteni. A Sztárai által is tisztelt Erasmus dialógusaival, melyeket a 16. században olykor színre is vittek, szintén oktatni akart, például az elegáns latin nyelvű csevegésre.³⁹ Sztárai – mutatis mutandis – a tudós hitvitázásra. Margináliái, jegyzetei mint afféle „szakirodalmi hivatkozások” segítették a felkészülést, s egyúttal hitelesítették az igaz valláson lévők érveit az olvasó előtt. De talán az is az iskolával függ össze, hogy 16. századi drámáink közül kizárólag Sztárai művei igazodnak pontosan ahhoz a nagyon is „iskolás poétikához”, melyet a Terentiuszt kommentáló Donatus és Euanthius kis traktátusaiból elemeztek ki a diákok, tanáraik irányításával.⁴⁰ Sztárai szinte egyetlen botlás nélkül igazodik e szabályrendszerhez, darabjainak szerkezete világos és könnyen áttekinthető. Sőt, bár a papok házasságáról szóló komédia csak igen töredékesen maradt ránk, a két dráma szerkezete szinte teljesen egyforma lehetett. Mindkét mű Antal és Borbás bíró azonos jellegű dialógusával végződik (érzésünk szerint a töredék nyitó jelenetében is ők dialogizálhattak). Közvetlenül a konklúzió levonása előtt a darab valamennyi szereplője szót kap a színpadon, jobbára csak néhány megjegyzés erejéig. A katolikusok mindkét darab végén belátják tanaik hamis voltát, mindkét szövegben a komikum egyik forrása az a sokat emlegetett breviárium, amelyet Böröc hiába igyekszik szatyrában elrejtetni, s amelyből Tamás pap talán a töredékben is bebizonyította igazát. Mindkét szövegben számolgatják (hibásan) a katolikus „szörzések” életkorát. Az *igaz papságnak tiköre* bizonyos megjegyzéseiből következtetve pedig valószínűleg mindkét komédiában nagyjából azonos módon került az ügy a pápa elé, vagyis az előadás folyamán mindkét esetben egyre több szereplő lépett színpadra, számuk ugyanabban a sorrendben is növekedett stb., stb. Ez az egyformaság persze akár a szövegek rovására is írható. Viszont mindenképpen szándékolt. Márpedig egy ilyen jellegű írói szándék (tökéletesnek látszó) megvalósítása nagy tehetséget, óriási invenciót igényel. Sztárai darabjait ezért – függetlenül attól, hogy a mai olvasó számára idegenül hatnak – akár zseniálisnak is tekinthetjük.

³⁹ Sztárai a *Historia Cranmerus Tamás érsekről* című művében beszél Erasmusról, mint aki „szép könyveket írt” (RMKT XVI/5, 242). Feltehető Erasmus-tiszteletére vonatkozóan lásd TÉGLÁSY, *i. m.*, 460–463.

⁴⁰ Erről lásd PIRNÁT Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, ITK, 1969, 527–555.